

Zdenka ŠADL*

IZVIRNI
ZNANSTVENI
ČLANEK

NAJETE GOSPODINJE IN NADOMESTNE MATERE

Naraščanje plačanega družinskega dela in reprodukcija družbene neenakosti

Povzetek. Članek obravnava naraščajoče povpraševanje po plačanem družinskem delu v razvitem svetu. Naraščanje te oblike dela povezuje s pojavom nove kategorije dobro plačanih žensk zaposlenih v prestižnih poklicih, z mednarodnimi migracijami in z drugimi družbenoekonomskimi spremembami v sodobnih družbah. Plačana pomoč v gospodinjstvu je razumljena kot strategija za usklajevanje konfliktnih zahtev družine in poklica, kot "rešitev", dostopna zaposlenim ženskam srednjega in višjega družbenega razreda z višjimi dohodki. Premeščanje dejavnosti družinskega dela kot so čiščenje, likanje, pripravljavanje obrokov, varstvo otrok itd. na žensko delovno silo iz družbeno deprivilegiranih skupin lahko vodi, v slabih delovnih pogojih in v neenakih relacijah med delodajalkami in delavkami, k hierarhičnim delitvam vzdolž linije družbenoekonomskih statusov znotraj širše kategorije spola.

Ključne besede: plačano družinsko delo, gospodinjске pomočnice, ženske, delitev dela po spolu, družbena neenakost, družbeni razred.

979

"Have-it-all-women" in novodobne služabnice

Vključevanje žensk na trg delovne sile v zadnjih nekaj desetletjih spremlja podoba ženske, ki vstopa v fazo "kako uravnotežiti družino in poklic", "kako prenesti (vsaj del) družinskega dela na moške" in "kako najti čas zase". Vprašanja, problemi in dileme, ki jih prinaša ekonomska aktivnost žensk, gotovo zaposlujejo velik del ženske populacije, ki ob plačanem delu opravlja tudi večino neplačanega družinskega dela. Kljub sprejeti ideji egalitarne delitve družinskega dela v moderni družbi, se namreč v praksi ohranja tradicionalen vzorec segregacije spolnih vlog. Večino heteroseksualnih odnosov v sodobnosti označuje "psevdozajemnost" (Bittman in Pixley, 1997: 147-171), vzorec, v katerem se partnerja pretvarjata, da si egalitarno delita gospodinjška opravila in druge dejavnosti družinskega dela, medtem ko ostaja realnost delitve dela bistveno nespremenjena.¹ Zato ni naključje, da so dvojna obremenjenost žensk, neplačano družinsko delo in spolna delitev dela osrednje tematike feminističnega proučevanja v zadnjih desetletjih.

---

* Dr. Zdenka Šadl, docentka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

¹ Zaposlovanje žensk vodi do neke mere do realokacije družinskih vlog in odgovornosti med heteroseksualnima partnerjema. V družinah, kjer sta zaposlena oba partnerja, je alokacija dela bolj enakomerna, vendar večino dela, kot kažejo raziskave, še vedno opravijo ženske.

Vendar je podoba ženske, nerešljivo razpete med poklicne zahteve in družinske obveznosti, lahko problematična in zavajajoča, saj spregleda dejstvo, da družinsko delo ni skupna nad/obremenitev, ki ga ženskam - v standardizirani obliki - nalaga patriarhalni režim sodobnih družb. Čeprav je gospodinjsko delo v socioloških študijah spolne stratifikacije pogosto opredeljeno kot simbol zatiranja žensk, vloga gospodinje ne združuje vseh pripadnic ženskega spola v nekakšno "skupno usodo" žensk. Družinskega/gospodinjskega dela ni mogoče razumeti kot poenotene zgotovinskega izkustva žensk, in zatorej kot njihovega velikega izenačevalca. Naraščanje plačanega gospodinjskega in skrbstvenega dela v razvitem svetu, zlasti v gospodinjstvih z dvema karierama, spreminja značaj problematike alokacije in organizacije družinskega dela. Bolj kot na moške, se gospodinjsko in skrbstveno delo v zasebni sferi reprodukcije premešča na globalni trg dela, bolj točno, na najeto delovno silo (drugih) žensk. Če v poznem 20. in na začetku 21. stoletja lahko govorimo o fenomenu "super-žensk" ali tim. "have-it-all-women", tj. žensk, ki utelešajo poklicni uspeh, družinsko srečo in zadovoljstvo v partnerski zvezi, je njegov pojav pojasnljiv, med drugim, prav s pojavom sodobnih, moderniziranih "služabnic".

Družbena reprodukcija je vselej bila in ostaja stratificirana dejavnost, ki vključuje in reproducira spolne, razredne in generacijske neenakosti. V družbeni sedanjosti se stratificiranost družbene reprodukcije kaže v premeščanju dejavnosti družinskega dela z žensk višjega in srednjega razreda na najeto delovno silo žensk delavskega razreda in marginaliziranih ter deprivilegiranih rasnih in etničnih skupin. Realnost zaposlenih žensk-mater, ki si lahko privoščijo gospodinjske pomočnice, likalke, pralke in čistilke, varuške otrok in negovalke obolenih ter ostarelih članov družine na domu, je drugačna od utrujajoče razdeljenosti med zahtevami poklica in družine, ki je skupna manj premožnim in/ali manj privilegiranim ter izobraženim ženskam. Proučevanje tradicionalnega (družinskega) dela žensk tako dobro pokaže na delitev žensk v različne kategorije znotraj širše kategorije spola.² Ne le da ženske z ugodnejšim družbenoekonomskim položajem "ubežijo" delovno intenzivnim in "umazanim" gospodinjskim opravilom - te so relocirane navzdol po socialni lestvici - manj utrujajoča in potencialno destruktivna za samo zvezo postanejo tudi nenehna pogajanja med spoloma o delitvi dela, ki jih sproža individualizacija v dvokariernih gospodinjstvih. Ženske, ki najemajo delovno silo za opravljanje nujnih dejavnosti v družini, pridobijo (kupijo) "svobodo" in neodvisnost od dvojne obremenjenosti, ki ostaja "prva realnost" socialno deprivilegiranih žensk nižjih družbenih slojev. Povedano drugače, za žensko z uspešno poklicno kariero, oblečeno v Armanijeva oblačila ter s Pradino torbico v eni roki in otrokom v drugi, danes ne stoji moški - v smislu, da se nanj premešča vsakdanja skrb za družino -

² *Delitve in razlike med različnimi kategorijami žensk je v proučevanju družinskega dela spregledal liberalni feminizem drugega vala sredi 70. let prejšnjega stoletja; napako ponavljajo številne sodobne feministične teoretičarke, sindikalni aktivisti/-tke, pa tudi politični aktivisti na sploh, čeprav so v svojem aktivizmu številni med njimi, zlasti ženske, odvisni prav od plačanega dela, ki ga namesto njih opravijo "druge" ženske. Po drugi strani je res, da se je v devetdesetih letih prejšnjega stoletja pričela debata o plačnem družinskem delu (paid domestic work), vključno z njegovimi implikacijami na ravni spola, in da se feministična analiza te oblike dela nadaljuje.*

temveč druga (nevidna, neslišna ter pogosto slabo plačana) ženska, ki čisti "njen" dom, "ji" kuha kosila in skrbi za "njene" otroke.

"Cash-rich, time-poor market": naraščajoče povpraševanje po plačanem družinskem delu

V poznih šestdesetih in zgodnjih sedemdesetih letih 20. stoletja so nekateri družbeni analitiki napovedovali, da bo stalno upadanje števila tradicionalnih služabnikov (domestic servants) vodilo v dokončno izumrtje njihovega dela v modernih družbah.³ Napovedi so bile preuranjene, saj je plačano družinsko delo v novi modernizirani obliki oživelo in močno naraslo v številnih razvitih državah sveta, kot so ZDA (Hochschild, 1997; Freeman in Schettkat, 2002; Romero, 1992), Avstralija (Bittman, Matheson in Meagher, 1999; Meagher, 2003), Kanada (Stiell in England, 1997, 1999; England in Stiell, 1997), države zahodne Evrope (npr. Anderson, 2000; Gregson in Lowe, 1994; Gorz, 1994; Cox, 1997; Andall, 2000), Japonska in v zadnjem desetletju tudi v številnih postsocialističnih oz. postkomunističnih državah - zlasti med new rich in pripadniki ambicioznega srednjega razreda.⁴ Čiščenje, likanje, dnevno nakupovanje hrane, pripravljanje obrokov, varstvo in skrb za otroke ter negovanje obolelih in/ali ostarelih članov družine so dejavnosti, za katere bogati svet vročično išče pomoč pri revnih oz. družbeno deprivilegiranih skupinah, ki ponujajo svojo delovno silo na globalnem trgu dela.⁵ V "markेतizaciji produkcije gospodinjstva" prednjačijo ZDA (Freeman in Schettkat, 2002), vendar bodo, kot ugotavlja novejša študija sedmih članic Evropske skupnosti (Cancedda, 2001), potrebe po plačanih gospodinjskih storitvah - kot posledica družbenih in demografskih trendov - naraščale tudi v državah zahodne Evrope.⁶

³ Npr. Lewis Coser, teoretik modernizacije je leta 1973 v delu *"Servants: The Obsolescence of an Occupational Role"* razvil tezo, da plačana gospodinjska pomoč v modernih, razvijajočih in industrijskih gospodarstvih izginja. Pri tem je uporabil Parsonsovo shemo dileme izbire kot teoretično podlago za razlikovanje med tradicionalnimi in modernimi družbenimi institucijami. Ugotovil je, da vloga služabnikov sodi v pred-moderen tip odnosov, v katerem partikularizem prevladuje nad univerzalizmom in pripisanost nad dosežkom. Pred-moderen značaj vloge je utemeljil z njeno razpršenostjo in pomanjkanjem specializacije, s pripisanim statusom (ki se ohranja tudi v formalno pogodbenem odnosu med gospodarjem in služabnikom) ter z neločljivostjo dela in doma (služabniki živijo skupaj s svojimi gospodarji, njihovo delo ni časovno jasno opredeljeno oz. omejeno). Te značilnosti, pojasnjuje avtor, onemogočajo vključitev vloge služabnika v moderen poklicni red, ki ga označujeta specializacija in diferenciacija. Po drugi strani je razmah socialnih filozofij, ki so širile ideje enakopravnosti po 18. stoletju, spodkopaval legitimnost asimetričnih in eksplozivnih relacij, značilnih za relacije gospodar - služabnik. Poleg tega je Coser predpostavljal, da bo razvoj tehnologije učinkovito reducirjal čas, potreben za opravljanje gospodinjskih opravil, kar naj bi dodatno zmanjševalo potrebo po gospodinjskih pomočnicah v industrijskih družbah.

⁴ Plačana gospodinjska pomoč narašča tudi pri nas, običajno kot oblika dela in zaposlovanja na črno. Spremljanje te oblike dela, v katere se vključujejo predvsem ženske, je oteženo zaradi pomanjkljivosti obstoječih statističnih definicij dela na črno. Več o tem na drugem mestu.

⁵ Številne raziskave kažejo, da je plačano družinsko/gospodinjsko delo močno razširjeno tudi v nekaterih predelih tretjega sveta, v novo industrializiranih nacijah Azije, na Daljnem vzhodu in v z nafto bogatih državah Srednjega vzhoda, v Hong Kongu, Singapurju, Indiji in drugod.

⁶ Z omenjenimi trendi se v literaturi pojavljajo novi koncepti, kot so "servant culture", "servant economy" (Ehrenreich in Hochschild, 2000), "new servant class", "new middle class" (Gregson in Lowe, 1994), "servants work", "new servants", "servile labor" (Gorz, 1994) itd..

Preporod plačanega družinskega dela je povezan z družbenoekonomskimi spremembami v razvitih družbah, ki se pojavljajo kot odraz in posledica globalizacije tržnega gospodarstva ter premika k storitvenim industrijam. Govorimo predvsem o naraščajočem vstopanju žensk, zlasti poročenih mater, v dobro plačane poklice in delovna mesta višjih statusov v storitvenem razredu. Pomemben vpliv na njegovo širitev imajo tudi dejavniki, kot so naraščanje dvo-kariernih heteroseksualnih parov z dvema zaslužkoma, nezadostna delitev družinskega dela med partnerjema, večja kontrola žensk nad prihodki gospodinjstva, izginjanje razširjenih družin, zgodnje upokojevanje, kontinuirano pomanjkanje kakovostnega varstva otrok, neustrezno organizirani program predšolske vzgoje ter druge spremembe, ki ustvarjajo potrebo po plačanem reproduktivnem delu v sodobnih zahodnih družbah. Nove zahteve po plačanem družinskem delu in pojav skupin, ki ponujajo te storitve, pojasnjujejo poklicna polarizacija, naraščanje poklicev in menedžmenta ter polarizacija v dohodkih oz. naraščajoče razlike med prihodki gospodinjstev z dvema zaslužkoma in profesionalnima karierama na eni in prihodki gospodinjstev iz nižjih družbenih slojev na drugi strani.⁷ Povečano ponudbo tovrstnih storitev na trgu razvitih držav sopogojujejo tudi naraščajoče intranacionalne in transnacionalne migracije žensk, ki jih poleg družbenoekonomskih sprememb v razvitem svetu pojasnjuje oz. pospešuje dediščina kolonializma, imperializem, podrazvitost in revščina v državah imigriranja iz tretjega sveta ter nestabilni pogoji življenja v postkomunističnih državah. Zahod s povečanim povpraševanjem po plačanem gospodinskem in skrbstvenem delu sproža množičen odliv tradicionalnega dela žensk iz tretjega sveta in postkomunističnih držav, ki iščejo boljši zaslužek in boljše življenjske pogoje v tujini. Transnacionalna migracija žensk je postala izrazit trend, ki kaže na spremenjeno spolno strukturo migracij v času. V 19. in v zgodnjem 20. stoletju so med transnacionalnimi migranti prevladovali moški, leta 2000 na primer pa je bilo v ZDA in Evropi celo več migrantk kot migrantov: v ZDA 51%, v Evropi pa 52, 4% (Boyd, 2003).

Potrebo po plačanem opravljanju posameznih dejavnosti družinskega dela številni avtorji in avtorice povezujejo v prvi vrsti s povečano ekonomsko aktivnostjo žensk zunaj doma (Gregson in Lowe, 1994; Cohen, 1998; Gorz, 1994; Elfring, 1989; Hochschild, 2003). Ženske, zaposlene s polnim delovnim časom, zlasti tiste na višjih delovnih položajih, vlagajo veliko energije in časa v izgradnjo uspešne kariere. Praviloma celo več kot njihovi moški kolegi. Številni moško dominirani poklici, v katere vstopajo (npr. medicina, akademsko okolje, poslovni svet, pravniški poklici), so organizirani za prevladujoči spol, ki je prost pretežnega dela družinskih obveznosti. Uspešna kariera je še vedno večinoma zgrajena na nekaj ključnih tradicionalnih sestavinah: opravljanju profesionalnega dela, tekmovanju z drugimi profesionalci, pridobivanju priznanja za delo, doseganju ugleda že v zgodnjem obdobju profesionalnega delovanja in na minimiziranju družinskih obveznosti tako,

⁷ *Primarni vir naraščajočega povpraševanja po plačanem družinskem delu je storitveni razred oz. novi srednji razred. Čeprav so dvokarierni heteroseksualni pari in elite profesionalcev najpogostejši najemniki gospodinskih pomočnic, vsekakor niso edini. Tovrstne plačane storitve vse bolj uporabljajo tudi samski ljudje, ostareli, ki živijo sami in katerih število narašča, ter samske matere, ki potrebujejo poceni varstvo za otroke, da sploh lahko opravljajo svojo plačano zaposlitev (Salzinger, 1991).*

da se jih prenese na nekoga drugega. Toda, kdo je "tisti drugi"? V preteklosti je bil nosilec poklica izključno moški in "nekdo drug", ki je opravljal gospodinjska dela je bila njegova žena - v vlogi gospodinje je z neumornim delom in kombiniranjem gospodinjskega ter skrbstvenega dela zagotavljala ustrezno prilagodljivost. Danes ženske množično vstopajo na trg plačane delovne sile. Tistim zaposlenim (poročenim) materam, ki gradijo zahtevno kariero in od katerih se še vedno pričakuje, da prevzamejo glavino gospodinjskega in skrbstvenega dela v družini, danes močno primanjkuje časa za opravljanje družinskega dela. Naraščajoče pomanjkanje prostega časa kot posledica naraščanja števila delovnih ur v številnih sektorjih plačane delovne sile (Schor, 1991; Standing, 1997; Buchanan in Bearfield, 1997; Hochschild, 2003) ustvarja ob dejstvu, da delo v sodobnih gospodinjstvih ostaja visoko delovno intenzivno,⁸ pri zaposlenih ženskah potrebo, da svoje tradicionalno delo prenesejo na "nekoga drugega". Toda, kdo bo sedaj opravljal tisto, kar so v preteklosti delale žene? So to moški? Danes moški resda prevzemajo več skrbi za otroke in gospodinjska dela kot so jih pred desetletji, vendar ostaja njihova participacija v družinskem delu sekundarna v odnosu do zahtev delovnega mesta. Zahtevna kariera pretvarja skrb za otroke in gospodinjsko delo v oviro na poti k poklicnemu uspehu, kar delno pojasnjuje odpor moških zoper enako udeležbo v družinskem delu.

Plačana zaposlitev postavlja časovne omejitve za participacijo v gospodinjstvi produkciji, ne le v primeru moških, temveč tudi v primeru žensk. Večje ko so časovne zahteve poklica, bolj verjetno ženske, zlasti tiste, ki delajo nadurno ali imajo nadzorne in menedžerske položaje, uporabljajo plačano pomoč v gospodinjstvu. Da bi torej ženske lahko ustvarile uspešno kariero potrebujejo - ženske. Zaostajajoča adaptacija moških, pomanjkanje podpornih mehanizmov za lažje usklajevanje zasebnega in poklicnega življenja, odsotnost fleksibilnih ur na delovnih mestih, nedostopnost zaposlitve z delnim delovnim časom ter dela na domu itd. usmerja vse večje število zaposlenih žensk - predvsem tistih, ki imajo dostop do družbenih in ekonomskih/finančnih resursov - v najmanjše plačanega družinskega dela. Medtem ko so se predhodne generacije zaposlenih žensk lahko opirale na pomoč svojih mater in drugih sorodnic, so danes babice, tete, sestre itd. same zaposlene in s tem povečini tudi dvojno obremenjene. Poleg tega lahko neplačana pomoč s strani družinskih članov, ki ne živijo v istem gospodinjstvu, ustvarja obliacije, ki zahtevajo časovni input, to "ceno" družbene (iz)menjave pa zaposlene ženske običajno niso pripravljene ali zmožne plačati. Zato je redna plačana pomoč pogosto bolj privlačna alternativa za produkcijo gospodinjstva kot sorodstvene vezi; poleg tega zaposlene ženske s svojim delom v produkciji zaslužijo mnogo več kot plačajo delovno silo, ki prevzema dejavnosti reprodukcije njihovih družin. Varuške, *au pairs*, čistilke, gospodinjske pomočnice, likalke in negovalke ostarelih ter bolnih članov družine tako blažijo "deficit skrbi", ki ga povzročajo časovno in psihološko intenzivne kariere obeh spolov.

Nov način organizacije in alokacije družinskih obveznosti nastopa kot mehani-

⁸ Coser (1974) je gospodinjstvo označil kot "time-greedy" institucijo. To oznako opravičeno nosi tudi danes, saj napredek v tehnologiji ni zmanjšal časa, ki ga zahteva sodobno gospodinjstvo. Časovno najbolj obremenjujočo kategorijo znotraj gospodinjstva predstavlja čiščenje (Bianchi et al, 2000).

zem uravnoveženja zahtev poklicnega (plačanega) in družinskega (neplačanega) dela žensk, ki obenem producira vzorec "maskulinizacije neplačanega družinskega dela žensk". Novi zgodovinski vzorec ne pomeni naraščanja časa, ki ga za neplačano družinsko delo porabijo moški, da bi "ujeli" ženske, temveč pomeni, da se čas, ki ga ženske porabijo za neplačano družinsko delo vse bolj izenačuje s časom, ki ga za to delo porabijo moški. To zgodovinsko redukcijo je nova kategorija žensk, nosilk visoko strokovnih, prestižnih ter dobro plačanih poklicev dosegla tako, da svoje neplačano delo v družini nadomešča z neposrednim nakupom delovne sile. Skrb za družino se torej ne premešča z ženske na moške in s tem izenačuje glede na spol, temveč se premešča z žensk na druge ženske navzdol po družbeno-razredni lestvici kot "rešitev" za spolno asimetrično delitev družinskega dela.

Plačano družinsko delo: družbena reprodukcija družin in privilegijev

Plačano družinsko delo običajno najemajo ženske, ki so praviloma tudi "menadžerke" najete delovne sile.⁹ To kaže na eni strani kontinuirano ujetost v tradicionalno žensko vlogo, tj. na obstoj sistema spolne stratifikacije, v katerem so ženske tiste, ki morajo poskrbeti, da so opravljene nujne dejavnosti za vsakdanje funkcioniranje družine oz. njenih članov. Zaradi neuspešnega pogajanja za bolj enakomerno delitev dela po spolu in zahtev plačane zaposlitve, ki ta pogajanja sproža,¹⁰ se ženske "zatekajo" k najemanju plačanega družinskega dela. Najem delovne sile drugih žensk kot "rešitev" za spolno asimetrijo ni zmaga egalitarizma na področju delitve družinskega dela, ampak nekakšen zasilen izhod ali prilagoditvena strategija na psevdovzajemnost. Individualiziran pristop k urejanju potrebe po času za formalno delo tudi ne odpravlja konflikta med delom in družino, temveč ga preprosto premešča na bolj ranljive in manj zaščitene skupine - na ramena plačanih gospodinj in nadomestnih mater ter negovalk.

Prav najem tuje pomoči iz družbeno deprivilegiranih skupin žensk pa delodajalkam po drugi strani zagotavlja določene privilegije in povečuje njihovo socialno moč ter status. Čeprav zasebna sfera reprodukcije ostaja v njihovi domeni - v tem smislu so vse ženske odgovorne za opravljanje istega dela in s tem tudi enako podcenjene - so z najemom tuje delovne sile razbremenjene neposrednega vključevanja v časovno intenzivne in fizično utrujajoče dejavnosti družinskega dela, tj. osvobodjene so dejanskega opravljanja napornih, pogosto tudi "umazanih" opravil (čiščenje, likanje, preoblačenje postelj, umivanje otrok, rutinsko pripravljane obrokov, nega

⁹ Finančni resursi žensk, in ne moških, so glavna determinanta nakupov plačanih gospodinjstkih storitev na domu (Cohen, 1998; Zick in McCullough, 1996).

¹⁰ Po J.S. Chafetz (1990) izkazujejo ženske, ki so nosilke makro moči (visok družbeno-ekonomski položaj - proporcionalen dohodek, poklicni status in izobrazba) višjo stopnjo konflikta z moškimi partnerji zaradi delitve gospodinjstkega dela. Konflikt je povezan z nezadovoljstvom, ki ga povzroča neenaka delitev ter razlika v času, namenjenem temu delu, in v nalogah, ki jih opravljajo. Teorijo Chafetzove potrjuje empirična raziskava Stohsove na vzorcu belih poročenih žensk srednjega razreda iz leta 1995.

¹¹ V hierarhiji domačih opravil so najbolj cenjene dejavnosti povezane s skrbjo za otroke, kuhanje in nakupovanje, zato jih ženske srednjega razreda, s pomočjo moških, pretežno opravljajo same. Pod njimi so locirane naloge, povezane z dnevno skrbjo za otroke (preoblačenje postelj, umivanje, rutinsko pripravljane obrokov itd), ki jih opravljajo ženske-matere in najeta delovna sila. Na dnu so delovno intenzivne

bolnih in ostarelih ipd.).¹¹ Delodajalke imajo v vlogi "menedžerk" možnost, da strukturirajo fizično delo gospodinjskih pomočnic skladno s svojo odločitvijo, kaj je za njih "ponižujoče"/"umazano"/ "dolgočasno"/ utrjujajoče delo, ki ga ne želijo več opravljati. Tudi pogostost in metode opravljanja delovnih aktivnosti se pogosto transformirajo, ko postanejo plačana odgovornost druge ženske.¹² Privilegij v primerjavi z drugimi ženskami - tistimi, ki nimajo dostopa do plačane gospodinjske pomoči in/ali skrbi - je, da pridobijo čas, ki ga lahko porabijo zase. Proste gospodinjskega garanja se približujejo moškim, ki neobremenjeni s fizičnim delom družbene reprodukcije usmerjajo čas in energijo v ustvarjanje uspešne kariere in uresničujejo druge osebne interese ter želje. Prav s tem pa sam najem delovne sile znižuje status dela, ki ga opravlja, kajti delodajalka svoj čas uporabi za "pomembnejše" oz. koristnejše stvari - bodisi za ustvarjanje kariere ali uresničevanje drugih preferenc in želja. Družinsko delo minus breme fizičnega dela/skrbi prinaša delodajalkam še dodaten privilegij - kultiviranje in uživanje emocionalnih aspektov materinstva, za katere so pogosto prikrajšane dvojno zaposlene matere, vključno z njihovimi delavkami.

Prednostni položaj, ki ga ženske uživajo z nakupom pomoči, pojasnjuje tudi razredni moment - ženske srednjega in višjega razreda najemajo predvsem nekvalificirane ženske iz nižjega, delavskega razreda. Ne preprosto zato, ker so prav te kategorije dostopne na trgu dela, temveč tudi za to, ker potrjujejo družbeno pripisan status in bogastvo družine, ki si lahko privoščijo pomoč v gospodinjstvu. Dejanje najema je obenem sredstvo opolnomočenja delodajalke, saj si s prenosom neglamuroznega in neprestičnega gospodinjskega dela na druge ženske zagotavlja višji status in ugled. Razredne razlike pogosto vzpostavljajo asimetrične odnose moči med delodajalkami in delavkami ter odnose eksploatacije, ki na strani slednjih porajajo vrsto diskriminatornih izkustev. V težnji po izogibanju težkemu, "umazanemu" gospodinjskemu delu, delodajalci/-lke ne priznavajo časovnih omejitev dela: delo pogosto presega osem urni oz. dvainštirideset urni delavnik na teden, ki je zagotovljen formalnim delavcem. Delodajalci pogosto ne plačujejo zdravstvenega zavarovanja najetih "družinskih delavcev". Raziskave v ZDA, v Evropi in drugod kažejo, da je izkoriščanje najete delovne sile v zasebni sferi reprodukcije povezano z dolgimi delovnimi urami, omejenimi odmori in prostimi dnevi, zabrisana je meja med delovnim in prostim časom, delavke za nadurno delo običajno ne prejema plačila, delo opravljajo v neugodnih materialnih pogojih, vključno z izolacijo, osamljenostjo, občutki nemoči in nevidnosti, značilna je tudi nizka raven podpornih socialnih omrežij itd.¹³ Zaposlitev v "neformalni" ekonomiji običajno ni

dejavnosti (predvsem čiščenje in likanje), ki vse bolj prehajajo na mezdno delo pripadnic delavskega razreda (Gregson in Lowe, 1994: 234). Hierarhija ni naključna, saj npr. čiščenje predstavlja časovno najbolj obremenjujočo kategorijo znotraj gospodinjske produkcije: obsega skoraj dve tretjini vseh ur porabljenih za gospodinjska opravila. Zaposlene ženske v prizadevanju po zniževanju časa namenjenega gospodinjstvu torej pridobijo predvsem s prenosom prav te dejavnosti na najeto delovno silo (Tijdens, van der Lippe in de Ruijter, 2003)

¹² Romero (1992) npr. navaja tipično zahtevo delodajalk, da gospodinjske pomočnice ribajo tla z rokami na kolenih namesto z brisalomo, ki ima držalo za pranje poda.

¹³ Izjema je Turčija, kjer je plačano družinsko delo relativno visoko nagrajeno, za relacije delodajalec-delojemalec pa je značilna relativna družbena enakost (Ozyegin, 2001).

predmet prave pogodbe in za njo ne veljajo pravila, ki urejajo plačilo ali socialno varstvo. Razredno označene izkušnje eksploataranosti se pogosto prepletajo z učinki sistema rase/etnične hierarhije, kajti večina delodajalcev, ki najema storitve gospodinjskih pomočnic in varušek v razvitem svetu so belci oz. belke, medtem ko so delojemalci praviloma obarvane revne ženske - migrantke iz tretjega sveta (Stiell in England, 1997; Kaplan, 1987; Romero, 1992); slednje so lahko zaradi neurejenega položaja (delo pogosto opravljajo brez delovnega dovoljenja, torej ilegalno) oz. negotovega imigrantskega statusa še posebej ranljiva kategorija zaposlenih. "Skrite" oblike dela, ki jih opravljajo, so ne le umeščene na dno družbene lestvice, temveč so tudi pomanjkljivo nadzirane (še posebej pomoč v gospodinjstvu) (Boyd, 2003). Čeprav plačano družinsko delo predstavlja obsežno kategorijo zaposlenih v svetovnem merilu, ni mednarodnih standardov, ki bi regulirali plačilo in pogoje njihovega dela.¹⁴ Izkušitev družinskega dela iz zakonskega varstva dela oz. pravic delavcev je pogosto povezana s spolom, saj je ta oblika dela razumljena kot naravni podaljšek vloge žensk v družini. Plačane gospodinjske pomočnice, varuške in negovalke v bistvu za plačilo opravljajo naloge, za katere družba pričakuje, da jih ženska/žena/mati opravlja zastonj=iz ljubezni. Plačana skrb in gospodinjsko delo imata tako pogosto zelo nizek status v družbi in nizko tržno vrednost, kar tudi ohranja nizek status žensk, ki jo/ga opravljajo.¹⁵

Gospodinje, ki to pravzaprav niso, svoj status pogosto zvišujejo z nadzorovanjem in dominacijo nad najeto delovno silo. Delodajalke, kot ugotavlja J. Anderson (2000), ne kupujejo samo delovne sile, temveč celotno osebnost, tj. kupijo "moč ukazovanja", ki sebstvo delavke transformira v blago. Delodajalke pogosto specifizirajo kakšno vrsto osebe sploh želijo najeti: takšno, ki je ljubeča in potrpežljiva z njihovimi otroci, dobra in ustrezljiva z ostarelimi, ki nima močnega telesnega vonja itd. Gospodinjske pomočnice in varuške torej pogosto izbirajo glede na njihove osebnostne/fizične lastnosti in ne na osnovi njihovih znanj in spretnosti. Številne raziskave kažejo, da so pomočnice v gospodinjstvu podvržene poniževanju in arbitrarnosti svojih delodajalk - odnosu, ki ne le spominja, temveč ponavlja logiko pred-modernega odnosa med gospodarjem in služabnikom, v katerem prvi kolonizira celotno osebnost inferiornega Drugega. Oblast nad inferiornim Drugim omogoča "gospodarici", da ukaže "služkinji", naj počisti hišo trikrat na dan, jo po mili volji "razporeja" od ene naloge do druge, ji nalaga dela, ki jih sama nikoli ne bi opravljala ali vsaj ne tako pogosto ipd., pri tem pa (še) zahteva spoštovanje, ustrezljivost in lojalnost. Številne raziskave odkrivajo, da delodajalke novodobne služabnice neredko obravnavajo kot neavtonomne, neodrasle ali nedorasle osebe, ki jih je - po modelu otroka - potrebno zaščititi. Maternalizem, kot J. Rollins (1985: 186)

¹⁴ Posamezne države so sprejele zakon o minimalnem plačilu, vendar se večina delavk ne zaveda svojih pravic. Plačano družinsko delo je v nekaterih državah strogo institucionalizirano in regulirano s strani države in sindikatov (npr. v Franciji), zopet v drugih pa prepuščeno bolj laissez-faire pristopu (npr. ZDA, Rusija, v južni Evropi zlasti Španija, Italija in Grčija).

¹⁵ Nizka tržna vrednost skrbstvenega dela in drugih dejavnosti družinskega dela ne izhaja iz nizkega povpraševanja po njem (ta, kot ugotavljamo v tekstu, narašča po vsem razvitem svetu) ali iz enostavnega dela, ki ga zahtevajo (uspešna skrb je vselej zahtevno delo), temveč jo določa nizko vrednotenje ženskega dela oz. njegova podcenjenost v primerjavi z moško delovno silo. Višje vrednotenje ženske delovne sile in ženskih tradicionalnih poklicev bi torej omogočilo, da bi ženske za svoje delo prejemale višje plačilo.

poimenuje specifičen feminin način avtoritete v tovrstnih relacijah, združuje zaščitniški odnos z degradacijo in zasramovanjem ter predstavlja osnovo psihološke eksploatacije v zasebni sferi reprodukcije.¹⁶ Delodajalke podrejenost svojih delavk pogosto racionalizirajo s projeciranjem stereotipnih feminilnih kvalitet, ki jih patriarhat uporablja zoper ženske na splošno, na najeto žensko delovno silo. Starši z zahoda celo fetišizirajo varuške, običajno migrantke iz tretjega sveta, obravnavajo jih kot ljubeče in potrpežljive z njihovimi otroci, te lastnosti same pa kot nekakšno naravno poslanstvo. Neugoden položaj najetih delavk, obarvanih žensk, imigrantk in/ali žensk iz delavskega razreda tako ustvarja pod-kategorijo žensk, podrejenih avtoriteti in kontroli svojih menedžerk - razrednih in rasnih "sovražnic". Skratka, dve kategoriji žensk, vpletenih v medsebojni boj za (pre)moč znotraj androcentrične družbe, ki (plačano in neplačano) odgovornost za dom in družino nalaga prvenstveno ženskam. Plačane dejavnosti družinskega dela torej različno umeščajo različne kategorije žensk in kažejo statusne razlike med njimi: "gospodinje" se osvobajajo od gospodinjstva, uživajo "spoštovanje", ustrežljivost in lojalnost najetih delavk, medtem ko se najete gospodinje soočajo z deprivilegirano, povezano z opravljanjem fizičnega (pogosto tudi emocionalnega oz. odnosnega) dela in z dominacijo "gospodinj". Medtem ko si slednje kupijo "svobodo", je ta istočasno nedostopna najetim gospodinjam - po opravljenem plačanem delu jih čaka gora neplačanega gospodinjskega dela doma (plačane pomoči si ne morejo privoščiti), kar dodaja nov sloj deprivilegiranosti.

Vendar tudi plačano družinsko delo ni vselej skupno izkustvo vseh žensk, zaposlenih v zasebni sferi družbene reprodukcije. Je bodisi oblika razrednega/rasnega/etničnega zatiranja ali sredstvo opolnomočenja in ustvarja kategorije bolj in manj privilegiranih delavk.¹⁷ Ženske iz tretjega sveta so običajno slabše plačane in obravnavane kot Evropejke, ki imajo bolj varne "pogodbe" in bolj simetrične odnose z delodajalci/-lkami (Stiell in England, 1997). Poleg tega so posamezne dejavnosti družinskega dela različno vrednotene in plačane. V Veliki Britaniji npr. ima reproduktivno delo višji status in je bolj plačano kot čiščenje; varuške so pretežno mlade, bele, neporočene ženske iz družin srednjega razreda, čiščenje pa je domena starejših, poročenih žensk iz delavskega razreda (Gregson in Lowe, 1994: 123.124). V Italiji gospodinjske pomočnice več delajo na severu države, medtem ko so na jugu bolj spoštovane (Trst | 11.9.2003 | STA). V Turčiji so gospodinjske pomočnice bolj nagrajene in bolj enakopravno obravnavane kot v večini drugih držav z naraščajočim trendom plačanega družinskega dela (Ozyegin, 2001).

¹⁶ Trditve, da je plačano gospodinjsko delo v svoji "modernizirani" različici nujno eksploatirano - najdemo jih v nekaterih ostrih etičnih kritikah plačanega gospodinjskega dela, npr. Gorz in Rollins - niso povsem utemeljene, saj ne upoštevajo različnih izkušenj kvalitativno različnih pogodbenih ureditev oz. načinov organiziranja plačanega gospodinjskega dela (glej Meagher, 1997, 2000, 2003).

¹⁷ V tekstu se osredotočamo na izgubo avtonomije in eksploatacijo, vendar se lahko ti aspekti plačanega družinskega dela prepletajo z bolj emancipatornimi aspekti in družbeno mobilnostjo, ki jo omogoča ta oblika dela oz. z njo povezana migracija žensk. Med prednostmi, ki jih prinaša ta oblika zaposlitve, so: možnost zasluzka in s tem neodvisne ekonomske eksistence, možnost izbire delodajalca oz. več delodajalcev hkrati, možnost izbire delovnega časa in obsega delovnih ur, kar omogoča fleksibilnost, ki je zlasti dobrodošla v času formiranja družine in ki je ne zagotavljajo druge plačane službe v formalnem sektorju, možnost izbire višine plačila itd

Različna izkustva žensk bodisi znotraj relacije delodajalka - delavka ali znotraj same kategorije plačanih "družinskih delavk" kaže na sočasno in neločljivo delovanje različnih sistemov družbenega razlikovanja in hierahije. Kategorije spola, rase/etnijske in razreda ter kultura tvorijo prepletene sisteme zatiranja in privilegiranosti, ki producirajo različne in kompleksne izkušnje žensk v odnosu do moči in dominacije. V tej povezavi plačano družinsko delo kot "osvobajanje" določene skupine žensk od neposrednega opravljanja družinskih obveznosti razkriva problematičnost konstituiranja deprivilegiranih kot subjektov. Da se ženske, znotraj sistema spolne stratifikacije zadolžene za družinsko delo, znebijo neplačanega, neprižnanega in nevidnega družinskega dela, nujno potrebujejo nekoga, ki bo prevzel mesto deprivilegirane, inferiorne Drugega - tj. ženske iz nižjih socialnih plasti in rasnih kategorij. Te postanejo Drugi za ženske in družine, ki jih zaposlujejo in obravnavajo kot objekt. Tesna vpletenost razredne, spolne in rase/etnične dominacije ter kulturnih tradicij v odnos delodajalka - gospodinjska pomočnica skratka producira dve konfliktni poziciji: delodajalka, ki želi iztisniti največ dela za relativno nizko plačilo brez vključenih socialnih pravic in ugodnosti, in gospodinjska pomočnica/varuška/negovalka, ki zato, da preživi, pogosto dela zoper svoje lastne interese. Obarvane in/ali revne ženske v podrejeni vlogi Drugega izkušajo ne le dominacijo patriarhalnih institucij družbe, temveč tudi dominacijo belih in/ali premožnejših žensk, ki znotraj spolno določene družbe uporabljajo/izkoriščajo njihovo delo.

Sklep

"Kdo naj bo gospodinja in opravlja gospodinjska dela, če ženska zapusti dom in se zaposli? Kdo naj bo mati, ki bi morala skrbeti za otroke, če se zaposlita mož in žena? Kdo bo učil njene otroke, če se sama zaposli v šoli in poučuje tuje otroke? Čeprav je zaradi tega njihovo finančno stanje boljše, se v domu pojavijo druge težave. S tem, ko si matere, zaposlene v pisarnah, prizadevajo zagotoviti udobno življenje, ustvarijo praznino doma. Naj za vaša domača opravila ne skrbijo kuharji, varuške, služabniki in drugi. Ženska se ne sme zanašati, da bodo oni poskrbeli za otroke in moža. Tako pridobljen prosti čas ne pomeni duhovnega napredka. Vsa hišna dela opravljajte kot čaščenje Boga. To je bolj koristno kot ure in ure meditiranja, ali prosti čas, ki ste si ga ustvarile s tem, ko to dragoceno delo opravljajo najeti pomočniki. Kakršna je mati, takšen je napredek naroda in prefinjenost kulture. Matere krojijo narodno srečo ali nesrečo, saj oblikujejo življenjsko bistvo njegovih duš."

Z navajanjem zgornjih smernic iz nauka o sodobnem starševstvu¹⁸ seveda nimamo namena spodbijati legitimnosti in emancipatorične učinke zaposlovanja žensk. Nasprotno, naš namen je opozoriti na prepogosto prisotnost tradicionalnih predstav o pravi vlogi žensk in mehanizmov produkcije občutkov krivde pri tistih, ki se "izneverijo" svojemu "naravnemu poslanstvu". Problem seveda ni v zaposlovanju žensk in v najemanju plačane delovne sile, ki nudi zaposlenim materam in

---

¹⁸ Iz knjige *Starševstvo* Sri Sathya Sai Baba, 1998.

staršem gospodinjsko pomoč ter zanesljivo skrb za njihove otroke. Problem plačanega družinskega/gospodinjskega dela je povezan z vprašanji družbene pravičnosti oz. družbene hierarhije; število in sestava zaposlenih v zasebni sferi reprodukcije sta neposredno povezana z ravnijo družbene ne/enakosti v družbi. Prvič. Plačano delo v zasebni sferi reprodukcije opravljajo v številnih državah pretežno ženske iz podrejenih državljanskih in rasnih/etničnih skupin. Diskriminacija, s katero se srečujejo na trgu dela, jih usmerja v iskanje slabo plačane in nizko vrednotene oblike dela v neformalnem zaposlovanju. Druge poklicne opcije, dostopne deprivilegiranim skupinam žensk, so na splošno še slabše. To pa pomeni, da se za gospodinjsko in skrbstveno delo, ki pogosto poteka na črno, odločajo v odsotnosti alternativnih zaposlitvenih možnosti in virov prihodka v formalnih sektorjih zaposlovanja. Drugič, uporaba plačanega družinskega dela je v veliki meri povezana s spolno asimetrično delitvijo dela v gospodinjstvu in jo obenem ohranja bistveno nespremenjeno. Ženske, ki uporabljajo plačano pomoč v gospodinjstvu, ohranjajo primarno odgovornost za družinske obveznosti, četudi zgolj v vlogi delodajalk in menedžerk najete delovne sile; resda se osvobajajo neposrednega opravljanja nekaterih dejavnosti, vendar tako, da ga prenesejo na druge ženske. Participacija moških v posameznih dejavnostih družinskega dela torej ostaja bolj ali manj nizka. Glede na politično-ekonomsko in strukturno determiniranost stopnje in sestave zaposlitve v zasebni sferi reprodukcije ter potrebe oz. povpraševanja po njej, je torej nujno vzpostaviti oz. zagotoviti vsaj naslednje pogoje: prvič, boljše možnosti na trgu dela za ženske iz deprivilegiranih skupin (ukinjanje diskriminacije, ustvarjanje možnosti za višji zaslužek vseh formalnih delavcev oz. delavk), drugič, pravico do zadostnega števila mest v ustrezno usposobljenih državnih vzgojno-varstvenih ustanovah, tretjič, formalizacijo plačanega dela, ki poteka v zasebnih gospodinjstvih, saj ta omogoča regulacijo dela in socialno ter delovno-pravno zavarovanost najete delovne sile, in četrtič, večjo spolno enakost tako v plačanem kot v neplačanem delu (večja participacija moških v gospodinjstvu), kajti starševstvo in poklic morata biti združljiva za matere in za očete. Politično delovanje na strukturno-kolektivni ravni pa je potrebno na interpersonalni ravni dopolnjevati z ustreznim plačilom in spoštljivim odnosom do delavke kot delavke in človeka.

LITERATURA

- Andall, J. (2000): Gender, Migration and Domestic Service. The Politics of Black Women in Italy. Aldershot : Ashgate.
- Anderson, B. (2000): Doing the Dirty Work? The Global Politics of Domestic Labour. London; New York : New York : Zed Books ; St Martin's Press.
- Bianchi, S. M. M.A. Milkie, L.C. Sayer in J.P. Robinson (200): Is anybody doing the Housework? Trends in the Gender Division of Household labor, Social Forces, 79, str. 191-228.
- Bittman M., G. Matheson and G. Meagher, (1999): The Changing Boundary between Home and Market: Australian Trends in Outsourcing Domestic Labour. Work, Employment and Society, 13, 249-73.
- Bittman, M. in J. Pixley (1997): The Double Life of the Family: Myth, Hope and Experience.

- Sydney: Allen & Unwin.
- Boyd, M. (2003): International Labour Migration of Women: Past, Present and Future Challenges in North America and Europe. United Nations: Division for the Advancement of Women. <http://66.102.9.104/search?q=cache:hbSmoOwqnk4J:www.un.org/women-watch/daw/meetings/consult/CM-Dec03-EP2.pdf+International+Labour+Migration+of+Women:+Past,+Present+and+Future+Challenges+in+North+America+and+Europe.+United+Nations:+Division+for+the+Advancement+of+Women&hl=sl&ie=UTF-8&inlang=pl>
- Buchanan, J. in J. Bearfield (1997): Reforming Working Time: Alternative to Unemployment, casualisation and Excessive Hours. Melbourne: Brotherhood of St. Laurence.
- Cancedda, A. (2001): Employment in Household Services. European Foundation, Dublin.
- Chafetz, J.S. (1990): Gender Equity: An Integrated Theory of Stability and Change. Newbury Park, CA: Sage.
- Cohen, P.N. (1998): Replacing Housework in the Service Economy. *Gender & Society*, 12 April, str. 219-232.
- Coser, L.A. (1974): Greedy Institutions. New York: Free Press.
- Cox, R. (1997): Invisible Labour: Perceptions of Paid Domestic Work in London. *Journal of Occupational Science*, 4 (2), str. 62-68.
- Stiell, B. in K. England (1999): Jamaican Domestic, Filipina Housekeepers and English Nannies: Representations of Toronto's Foreign Domestic Workers. V Janet Momsen (ur.) *Gender, Migration and Domestic Service*, Routledge: London and New York, str. 44-62.
- England, K. in B. Stiell (1997): They think you're as stupid as your English is: Constructing Foreign Domestic Workers in Toronto. *Environment and Planning A*, 29(2): str. 195-215.
- Stiell, B. in K. England (1997): Domestic Distinctions: Constructing Difference Among Paid Domestic Workers in Toronto. *Gender, Place, and Culture*, 4(3): str. 339-359.
- Ehrenreich, B in A.R. Hochschild (ur.) (2002): *Global Women: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*.
- Elfring, T. (1989): New Evidence on the Expansion of Service Employment in Advanced Economies. *Review of Income and Wealth; Series 34* (4): str. 409-440.
- Freeman, R. B in R. Schettkat (2002): Marketization of Production and the US-Europe Employment Gap; NBER Working Paper Series 8797, Cambridge, MA.
- Gorz, A. (1994): *The New Servants. V Capitalism, Socialism, Ecology*. London: Verso.
- Gregson N. in M. Lowe (1994): Servicing the Middle Classes: Class, Gender and Waged Domestic Labour in Contemporary Britain. London: Routledge.
- Gregson, N. in M. Lowe (1994): Waged Domestic Labor and the Renegotiation of the Domestic Division of Labor within Dual Career households. *Sociology*, februar, 1.
- Kaplan Daniels, A. (1987): Invisible Work. *Social Problems* 34(5): str. 403-415.
- Meagher, G. (1997): Recreating 'Domestic Service'? Institutional Culture and the Evolution of Paid Household Work. *Feminist Economics*, 3 (2): str. 1-27.
- Meagher, G. (2000): A struggle for Recognition: Strategies for Work Life Reform in the Domestic Service Industry. *Economic and Industrial Democracy*, 21 (1): str. 9-37.
- Meagher, G. (2003): *Friend or Flunkey? Paid Domestic Workers in the New Economy*. University of New South Wales Press.
- Hochschild, A. R. (1997): *The Time Bind*. Henry Holt & Co.
- Hochschild, A.R. (2003): *The Commercialization of Intimate Life: Notes From Home and Work*. Barkley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Ozyegin, G. (2001): *Untidy Gender: Domestic Service in Turkey*. Philadelphia, PA: Temple University Press.
- Parrenas, R.S. (2001): *Servants of Globalization: Women, Migration, and Domestic Work*. Stanford, CA: Stanford University Press.

- Rollins, J. (1985): *Between Women: Domesticity and their Employers*. Philadelphia: Temple University Press.
- Romero, (2002): *Maid In The US* (uvod Dorothy Smith. Routledge, Taylor & Francis Group.
- Salzinger, L. (1991): *A Maid by Any Other Name: The Transformation of 'Dirty Work' by Central American Immigrants*. V M. Burawoy (ur.), *Ethnography Unbound: Power and Resistance in Modern Metropolis*, str. 139-160. Berkeley: University of California Press.
- Schor, J. (1991): *The Overworked American: Unexpected Decline of Leisure*. New York: Basic Books.
- Standing, G. (1997): *Globalization, Labour, Flexibility and Insecurity*. *European Journal of Industrial Relations*, 3 (1): str. 78-87.
- Tijdens, van der Lippe in de Ruijter, (2003): *Working Women's Choices for Domestic Help. The Effects of Financial and Time Resources*. AIAS Working Paper 03/17 Oktober 2003.
- Zick, C. D. in J. McCullough (1996): *Trade-offs Between Purchased Services and Time in Single-parent and Two-parent Families*, *Journal of Consumer Affairs*, 30 (Summer), str. 1-23.